

نقش و تأثیر صلاح‌الدین ایوبی در پیشرفت آموزشی مصر و شام

حسن فضل^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۰

چکیده

صلاح‌الدین ایوبی یکی از فرماندهان بزرگ مسلمان است. او نه تنها به جنبه نظامی تأکید داشته، بلکه به توسعه و گسترش امور فرهنگی و علمی توجه داشته است. فتح بیت‌المقدس و بیرون‌راندن صلیبی‌ها از اقدامات نظامی اوست. از سوی دیگر وی به تأسی از خواجه نظام‌الملک طوسی و نورالدین زنگی پایه‌گذار ده‌ها مرکز آموزشی اعم از مسجد، مدرسه، بیمارستان و خانقاه بوده است. وی با احداث مدارس متعدد همچون ناصریه، قمحیه و سیوفیه در مصر و دو مدرسه صلاحیه در دمشق و بیت‌المقدس و دیگر نهادهای آموزشی و تعیین موقوفات برای هریک از آنها برای تأمین دستمزد استادان و کمک هزینه دانشجویان، اسکان، تغذیه، درمان و حتی تهیه نوشت‌افزار رایگان، تحولی شگرف در آموزش و نظام‌مندی آن به‌وجود آورده است. از پی او خویشان و درباریان هم به کار ساخت مؤسسه‌های آموزشی دست یازیدند و مکان‌هایی با درآمد مکفی چون مغازه‌ها، گرمابه‌ها و زمین‌های کشاورزی وقف آنها نمودند. این رویکرد شایسته صلاح‌الدین ایوبی و اخلاقی، زمینه‌ساز تربیت بسیاری از دانشمندان در نهادهای آموزشی ساخته‌شده در مصر و شام شد. نویسنده در این نوشتار بر آن است که اقدامات آموزشی صلاح‌الدین ایوبی را به روش توصیفی و با استفاده از منابع مکتوب تبیین و روشن نماید.

کلید واژه‌ها: صلاح‌الدین ایوبی، نهادهای آموزشی مصر، نهادهای آموزشی شام.

استناد فارسی (شیوه‌ی APA ویرایش ششم، ۲۰۱۰؛ شیوه‌ی APSA)

فضل، حسن (پاییز ۱۴۰۲). «نقش و تأثیر صلاح‌الدین ایوبی در پیشرفت آموزشی مصر و شام». پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه، سال ۶، شماره ۳، پیاپی ۲۳، صص ۱۵-۳۰.

^۱. دانش‌آموخته دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، مدرس مدعو مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

ایمیل: hf_1967_t@yahoo.com

به استناد استاندارد بین‌المللی CCA (Creative Commons Attribution) نسخه 4.0 توزیع شده است و به دیگران اجازه می‌دهد این اثر را با راجگیری کنند، آن را با دیگران به اشتراک بگذارند و مطالب را اقتباس کنند.

۱. مقدمه

صلاح‌الدین ایوبی از سرداران باکفایت تاریخ اسلام است که توانسته است بیت‌المقدس را از وجود صلیبیان پاک کند. دلیل عمده کم‌توجهی به او و ناشناس بودن، مبارزه و سرکوب فاطمیان مصر، شیعیان سوریه و یمن می‌باشد (شوول، ۱۳۷۶، مقدمه: ۷). نویسندگان غربی بیش از نویسندگان مسلمان به نبوغ، جسارت، شجاعت و مردانگی وی اشاره کرده‌اند (حسن، ۱۳۷۸: ۱۰). استانلی^۱ در کتاب خود، سقوط حکومت بیت‌المقدس^۲ می‌نویسد:

«در زمان ولادت این کودک کرد چه کسی تصور می‌کرد که او به‌زودی سپاه صلیبیان یا همه سپاه اروپا را در هم خواهد کوبید و پرچم اسلام را به اهتزاز در خواهد آورد و باعث سقوط و فروپاشی حکومت‌های صلیبی خواهد شد» (حسن، ۱۳۷۸: ۱۴).

صلاح‌الدین تنها نقش یک سردار جنگی را بازی نکرده است. با بررسی کتاب‌هایی که به تاریخ آموزش اسلامی می‌پردازد درمی‌یابیم که وی ویژگی‌های دیگری هم دارد و آن توجه به آموزش و تعلیم است. در مقاله پیش رو رویکرد نویسنده به این جنبه است و نقش و تأثیر صلاح‌الدین را در ساخت بناهای آموزشی و پیشرفت دانش در قلمرو حکومتیش یعنی مصر و شام، بررسی می‌کند.

کتاب‌ها و مقاله‌هایی که به زندگانی صلاح‌الدین ایوبی پرداخته‌اند، بیشتر به جنبه نظامی او و مبارزاتش علیه مسیحیان و جنگ سوم صلیبی اشاره دارند؛ زمانی که وی باعث بیرون‌راندن آنها از بیت‌المقدس می‌شود. کتاب‌های «سلطان صلاح‌الدین ایوبی» نوشته خانم ژنه ویو شوول^۳ که به شکل داستانی نوشته و توسط آقای گواهی ترجمه شده است؛ «صلاح‌الدین نابترین قهرمان اسلام» آلبر شاندرور^۴ که وسیله عبدالمحمد روح‌بخشیان به فارسی برگردانده شده است؛ «صلاح‌الدین ایوبی» نگاشته محمد کامل حسن که داوود نارویی آن را ترجمه کرده است و نیز «المحاسن الیوسفیه» و سایر کتاب‌ها و مقاله‌های فارسی که در مجله‌ها موجود می‌باشد، از این شمارند.

۲. ظهور و زندگانی صلاح‌الدین ایوبی

ابوالمظفر صلاح‌الدین یوسف بن ایوب بن شاذی بن مروان بن یعقوب دوینی تکریتی که غریبان او را سالادن^۵ می‌گویند (هوک و مارتن، ۱۳۷۵: ۶۶)، به سال ۵۳۳/۱۱۳۸م در شهر تکریت زاده شد. پدرش ایوب نجم‌الدین از آنجا به بغداد کوچیده و توسط یکی از دوستان که در دربار سلجوقیان نفوذ داشت، به دژبانی یا نگاهبانی قلعه منصوب شده بود. پس از آن فرماندار بعلبک شده و به سبب

¹. P.Stanly.

². The fall of the kingdom tervsalem.

³. Chauvel, Genevieve.

⁴. Albert-Champdor.

⁵. Saladin.

علاقه‌ای که به تصوف داشت، در آنجا خانقاهی بنیاد نهاد. صلاح‌الدین در آن خانقاه با دیدگاه‌های صوفیان آشنا شد و در هفده سالگی همراه پدر که به فرمانداری دمشق منصوب شده بود، به دربار سلطان نورالدین زنگی رفت. در دمشق به تکمیل آموزش پرداخت. بذر نفرت و بیزاری نسبت به صلیبی‌ها در دل او توسط استادان بعلبک و دمشق کاشته شد. در این هنگام عمویش شیرکوه در لشکرکشی نورالدین زنگی به مصر، او را با خود به آنجا برد (شاندور، ۱۳۷۸: ۵۸ - ۵۶).

شیرکوه در سال ۵۶۴ هجری در مصر از دنیا رفت و صلاح‌الدین جانشین او شد. وی نخست به نام وزارت خلیفه و نیابت نورالدین زنگی در مصر حکومت می‌کرد. بلندمندی او و ضعف خلیفه فاطمی، وی را به فکر استقلال انداخت (زیدان، ۱۳۶۹: ۸۵۱ - ۸۵۰). صلاح‌الدین به سال ۱۱۷۱/۵۶۴م نام عاضد، خلیفه فاطمی را از خطبه انداخت و نام مستضیء بالله، خلیفه عباسی را در خطبه آورد (کونل، ۱۳۶۸: ۱۲۶). او سران دولت و ارتش را دستگیر کرد و القاضی الفاضل را به وزیری برگمارد. شغل داعی‌الدعاه (داعی‌داعیان) را از بین برد و قاضیان اسماعیلیه را از کار برکنار کرد و امور قضاوت را به دست صدرالدین عبدالملک درباس، که فقیهی شافعی بود، سپرد (شلبی، ۱۳۶۱: ۳۲۸). صلاح‌الدین ایوبی پس از به‌دست‌آوردن قدرت به سال ۱۱۸۷/۵۸۳م با صلیبی‌ها جنگید و آنها را از شام راند و بیت‌المقدس را باز پس گرفت.

در زمان او کارگردان بالا گرفت و آنان در مصر و شام، کردستان و یمن حکومت یافتند (زیدان، ۱۳۶۹: ۸۲۵). صلاح‌الدین عده‌ای از غلامان ترک و چرکس^۱ را مطابق معمول آن زمان به نام مملوک در سپاه خود استخدام کرد. با ضعف خاندان ایوبی همین سپاهیان بر سراسر مصر دست یافتند و دو دولت ممالیک بحری و برجی را تشکیل دادند (زیدان، ۱۳۶۹: ۸۵۱).

صلاح‌الدین در کنار اقدام‌های نظامی، به امور فرهنگی و علمی در حوزه فرمانروایی خود پرداخت. این شخصیت نامی به سال ۵۸۹ هـ / ۱۱۹۳م از دنیا رفت (بوسورث، ۱۳۷۱: ۹۹).

۳. علل توجه صلاح‌الدین به آموزش

صلاح‌الدین ایوبی که در دربار نورالدین زنگی رشد یافته بود پس از بنیان دودمان ایوبیان، تصمیم به حفظ سنت‌های سلجوقیان گرفت. بنابراین به ساختن مدارس و مراکز آموزشی دیگر در شهرهای گوناگون شام و مصر پرداخت (کونل، ۱۳۶۸: ۷۳ و ۷۷).

غنیمه یکی از پژوهشگران عرصه آموزش اسلامی بر این باور است که صلاح‌الدین و نورالدین به تاسی از خواجه نظام‌الملک اقدام به تأسیس مؤسسه‌های آموزشی زده و در حمایت از دانشمندان و

۱. یکی از اقوام بلاد قفقاز است که در دامنه شمال غربی سلسله جبال قفقاز و در وادی‌های بایری که منتهی به رودخانه‌های «ترک» و «قوبان» است، سکونت دارند.

کمک به دانشجویان منشأ خدمات ارزنده شده است (غنیمه، ۱۳۷۲: ۲۹). کیلانی پژوهشگر دیگر معتقد است که صلاح‌الدین همچون نورالدین زنگی، آموزش را گونه‌ای هدایت و ارشاد روحی و معنوی برای برانگیختن روحیه جهاد و جان‌فشانی در امت می‌داند. ابن‌شداد، قاضی سپاه صلاح‌الدین از توجه بسیار او به اخبار و احادیث مربوط به جهاد و مطالعه کتاب‌هایی که برایش در این زمینه تألیف شده، به‌ویژه کتاب خود ابن‌شداد، سخن می‌گوید. ملک افضل فرزند صلاح‌الدین نیز بعدها این کتاب را جهت مطالعه از پدر گرفته است (کیلانی، ۱۳۸۷: ۲۸۸-۲۸۷).

۴. احداث مراکز آموزشی

۴-۱. مساجد

در زمان صلاح‌الدین، آموزش در مساجد مصر و شام همانند گذشته ادامه یافت با این تفاوت که مذهب شیعه در این مراکز جای خود را به مذاهب اهل سنت به‌ویژه شافعی داد. نیز جامع الازهر رونق و شکوه دوره فاطمی را در این دوره از دست داد (ضمیری، ۱۳۷۴: ۱۳۶-۱۳۵). از ساخت مسجدی در شهر قونیه توسط صلاح‌الدین ایوبی یاد شده است (کونل، ۱۳۶۸: ۸۵). حسن ابراهیم حسن به رشد آموزش در مصر توسط صلاح‌الدین و تشکیل نظام مسجد - مدرسه در قاهره توسط او اشاره کرده، جنبه‌های آموزش را در مساجد، در کنار توجه به مسایل دینی و عبادی، یادآور می‌شود (ابراهیم حسن، ج ۴، ۱۳۷۵: ۱۲۲).

۴-۲. مدارس

صلاح‌الدین ایوبی به‌سبب علاقه‌مندی به توسعه دانش، مدرسی را در مصر و شام ایجاد کرد. قلقشندی ایوبیان را نخستین سازندگان مدارس فسطاط می‌داند و اشاره می‌کند که در دوره فاطمی و پیش از آن، تعدادی مدرسه وجود داشته که اندک است (فؤاد سید، ۲۰۰۲: ۸۴). نیز بنا به گفته قلقشندی، مدرسه پیش از صلاح‌الدین در این مناطق وجود داشته اما از رونق و نظام‌مندی دوره ایوبی برخوردار نبوده است. به هر حال صلاح‌الدین با شیوه‌ای نو ساختن مدارس را به مصر برد و در آنجا رایج کرد (هوگ و مارتن، ۱۳۷۵: ۶۶). صلاح‌الدین این گونه ساختمان‌ها را در سوریه دیده که توسط معماران سلجوقی ساخته شده بودند و می‌توان گفت که ریشه آنها در مشرق و در ایران است چرا که نقشه آنها همانند مسجد جمعه اصفهان می‌باشد که به‌وسیله سلاجقه ساخته شده است. بدین ترتیب که ساختمان، گرداگرد صحن حیاط ساخته شده و دارای ایوان‌ها و یک نمازگاه می‌باشد که بر بالای گنبدی برافراشته است (پرایس، ۱۳۶۴: ۸۹).

مدارس برای بیشتر فرقه‌های اهل سنت یعنی شافعی، مالکی و حنفی بوده و به قول ابن‌جیبیر عموم مردم حتی فرزندان افراد تهیدست و ایتام هم در این مؤسسه‌ها تحصیل می‌کردند و حکومت بر تمام این مراکز نظارت داشته است (کیلانی، ۱۳۸۷: ۲۸۸).

صلاح‌الدین در مصر مدرسه‌های ناصریه، قمحیه، سیوفیه؛ در قُرافه، مدرسه ناصریه؛ در بیت‌المقدس، مدرسه صلاحیه و در دمشق، مدرسه صلاحیه را بنا کرد (شلبی، ۱۳۶۱: ۱۰۴-۱۰۳). ابن‌جیبیر هنگام صحبت درباره مدرسه صلاحیه می‌نویسد: «صلاح‌الدین با دست‌و‌دل‌بازی هرآنچه نیاز بود، فراهم کرد. از این رو در ساختمان و زیبایی مدرسه‌ها دقت به کار رفته است. کارکنان، همه هزینه‌ها را برای او می‌نوشتند اما وی نه در مصر و نه در سوریه، از پرداخت پول و کشیدن رنج و دشواری در راه گسترش دانش، دریغ نورزید (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۸۱). عبداللطیف بغدادی بازگو می‌کند زمانی که وارد دمشق شده، انبوهی از بزرگان و برجستگان، از بغداد و دیگر شهرهای عراق را دیده که شیفته نیکوکاری صلاح‌الدین شده بودند (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۸۱). سلطان صلاح‌الدین با تأسیس مدارس، استادانی را مأمور تدریس و دو قاضی را برای تأمین درآمد آنجا تعیین می‌نمود. به عنوان مثال چون مدرسه ناصریه را در قُرافه احداث کرد، نجم‌الدین قوچانی را همراه چند دستیار بر آنجا گماشت (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۴۳).

گویا نخستین مدرسه‌ای که احداث شده، مدرسه ناصریه بوده که در سال ۵۶۶ هجری در کنار جامع عتیق مصر بنا شده است (فؤاد سید، ۲۰۰۲: ۸۴؛ حلبی، ۱۳۶۵: ۳۷۶). در ادامه امرای دیگر ایوبی، شاهزادگان، وزیران، دانشمندان و سایر مردم به ساختن مدارس در مصر و شام همت گماشتند. شلبی به بیش از ۵۰ مدرسه (شلبی، ۱۳۶۱: ۱۰۸-۱۰۳) و غنیمه به تعدادی کمتر (غنیمه، ۱۳۷۲: ۱۵۶ - ۱۳۰) و احمد فؤاد سید هم به شماری اشاره می‌کند (فؤاد سید، ۲۰۰۲: ۱۹۲ - ۹۷).

ساخت مدارس معمولاً برای آموزش فقه بوده و در کنار آن دروس دیگر همچون تفسیر قرآن، ادبیات و غیره تدریس می‌شده است. سنت احداث مدارس که از زمان صلاح‌الدین آغاز شد، بنیان مدارس ویژه‌ای را موجب شد که دارالحدیث نام داشت. این مؤسسه تنها به آموزش حدیث می‌پرداخت. ملک کامل محمد که از بزرگترین سلاطین ایوبی به شمار می‌رفت، پایه‌گذار این نهاد آموزشی است. تدریس احادیث نبوی در آنجا توسط ابن‌دحیه کلیی آغاز شده است (فؤاد سید، ۲۰۰۲: ۸۷).

۳-۴. بیمارستان‌ها

همزمان با احداث مدرسه‌ها، صلاح‌الدین برای درمان بیماران و تربیت دانشجویان پزشکی اقدام به ساختن بیمارستان‌هایی در مصر و شام نمود. مقریزی در میان رخدادهای سال ۵۷۷ هجری، تأسیس بیمارستان قاهره را توسط صلاح‌الدین ذکر می‌کند. صلاح‌الدین برای این بیمارستان،

پزشکان، جراحان، کارگران، خدمتکاران و ناظرانی برگماشت و هزینه‌ها و موقوفاتی برای آن تعیین کرد (مقریزی، مج ۲، بی تا: ۲۵۱ - ۲۵۰). ابن جبیر که به سال ۵۷۸/۱۱۸۲ م به مصر رفته از این بیمارستان دیداری داشته و درباره آن می نویسد: «این بیمارستان از جمله کارهای افتخار آمیز سلطان صلاح‌الدین یوسف بن ایوب است.» (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۶۱) این بیمارستان به بیمارستان ناصری و صلاحی شهره است (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۵۸). ظاهراً او کاخ فاطمیان را به بیمارستان تبدیل کرده است. از پزشکان نامور این مرکز می توان به رضی‌الدین رحبی، ابراهیم بن رییس میمون و ابن ابی‌اصیبه اشاره کرد (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۶۸-۶۷). بیمارستان دیگری که توسط او ساخته شد، بیمارستان اسکندریه است. به گفته مقریزی این بیمارستان به سال ۵۷۷ هجری در شهر اسکندریه احداث شده است (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۶۹). علاوه بر مصر، در شام نیز بیمارستان‌هایی به دستور صلاح‌الدین ساخته شد. یک بیمارستان در بیت‌المقدس که پزشکیانی چون یعقوب بن صقلاب نصرانی مقدسی و رشیدالدین صوری در آن به طبابت و تدریس مشغول شدند. نیز بیمارستانی در عکا به سال ۵۸۳ هجری از ساخته‌های او بود (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۱۴۴-۱۴۲).

سنت ساخت بیمارستان و مدارس پزشکی پس از مرگ صلاح‌الدین توسط فرزندان وی و دودمان‌های دیگر همچون ممالیک در مصر و شام ادامه یافت.

۴-۴. سایر مراکز آموزشی

از مؤسسه‌هایی که در آموزش اسلامی نقش مهمی ایفا می کند، کتابخانه است. در مصر و شام پیش از برآمدن ایوبیان و دولت صلاح‌الدین ایوبی، کتابخانه‌هایی توسط طولونیان، فاطمیان و زنگیان در کاخ‌ها، بیمارستان‌ها، مساجد جامع و مدارس احداث شده بود. گزارش شده است که به روزگار صلاح‌الدین کتابخانه یا کتابخانه‌هایی توسط او دایر شده است (زیدان، ۱۳۶۹: ۶۳۶). بعدها وسیله مؤدب، پسر صلاح‌الدین، کتابخانه خانقاه سمیساطی در دمشق احداث شده که بسیاری از کتاب‌های آن از سوی پدر به او هبه شده بود (خالد جیده، ۱۴۲۲ق: ۷۱). در ادامه کتابخانه‌های دیگری در این منطقه توسط امیران ساخته شده به طوری که هر مؤسسه آموزشی دارای کتابخانه بوده است.

از نهادهای آموزشی در سده‌های گذشته، خانقاه‌ها هستند که علاوه بر اسکان درویشان و نیازمندان، مرکزی برای آموزش زهد، صوفی‌گری و زندگی عابدانه بوده است. نخستین کسی که در سوریه خانقاه بساخت، صلاح‌الدین بود که در سال ۵۶۹ هجری به این کار اقدام کرد. او غذای روزانه برای درویشان اختصاص داد. بعدها این مرکز و مراکز همنام به خدمات اجتماعی، دینی، فرهنگی و آموزش قرائت، حدیث و حتی افتا و اجازات علمی و تصنیف کتاب‌ها پرداختند (خالد جیده، ۱۴۲۲ق: ۶۴-۶۳).

صلاح‌الدین ایوبی همچون امیران پیشین، از فرمانروایانی بود که به تشکیل انجمن‌های علمی علاقه داشت. دانشمندان و بزرگان نیز به او اقتدا کرده و به تشکیل انجمن‌ها و مناظره و مباحثه در آنها در موضوع‌های مختلف علمی و مذهبی مبادرت ورزیدند (زیدان، ۱۳۶۹: ۱۰۱۲).

۵. منابع درآمد برای هزینه‌های نهادهای آموزشی

برخی از مؤسسه‌های آموزشی که توسط صلاح‌الدین ساخته شده از هزینه‌های دولتی و یا شخصی وی بوده است. زکات و وقف دو منبع مهم برای تأمین هزینه‌های جاری این مراکز به شمار می‌رود. به رغم اینکه صلاح‌الدین به سال ۵۶۷ هجری به جمع‌آوری زکات پرداخته است اما در این کار توفیقی حاصل نکرده و ثروتمندان از دادن آن ابا داشته‌اند (غنیمه، ۱۳۷۲: ۳۰۸). به هر روی وقف در این راه کارساز بوده است.

پیش از حکومت صلاح‌الدین، وقف در قسمت‌های مختلف سرزمین‌های اسلامی وجود داشته است. صلاح‌الدین نیز با اعتقاد به این مسأله که یکی از منابع مهم درآمد ثابت می‌باشد، به تبع از خلیفگان و امیران پیشین، موقوفاتی برای نهادها تعیین می‌کرد. ابن جبیر نوشته است: «هرگاه مسجد، مدرسه یا خانقاهی ساخته می‌شد، صلاح‌الدین اوقافی شایسته برای آن تعیین می‌کرد که برای استادان، دانشجویان و کارمندان و نیز نگهداری بنیادهای آموزشی از درآمد آن استفاده شود.» (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۸۸). مقریزی در این باره می‌نویسد: «صلاح‌الدین زمانی که مدرسه ناصریه را در قرافه بنا کرد، گرمابه، نانوائی و چند مغازه بر آن وقف نمود (خالد جیده، ۱۴۲۲ق: ۳۶۵).

از پس صلاح‌الدین، امیرزادگان و دیگر بستگان او پایه‌گذار مراکز آموزشی و تعیین موقوفات بر آنها شدند چراکه برای خود ثوابی اخروی و اجری معنوی می‌اندوختند و همچنین عوایدی را برای فرزندان خویش و جلوگیری از مصادره، حبس می‌کردند. از جمله می‌توان به زاویه امام شافعی اشاره کرد که سلطان عزیز پسر صلاح‌الدین، زمینی در سندیس وقف آن کرد و نیز تقی‌الدین عمرین شاهنشاه که گرمابه زرین، مسافرخانه نخله و جزیره روضه را برای مدرسه دانشجویان شافعی، که خود دایر کرده بود، وقف نمود. نیز خواهر صلاح‌الدین، ست‌الشام، که پایه‌گذار مدارسی چند بوده و موقوفه‌هایی برای آنها تعیین کرده است (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۹۲-۲۹۰).

۶. نظام‌مندی نهادهای آموزشی

صلاح‌الدین با احداث مؤسسه‌های آموزشی، تأثیر شگرفی بر آموزش مردم شام گذاشت. او به تبع از نظام‌الملک و نورالدین زنگی، در جهت رفاه استادان و دانشجویان، اقدامات شایسته‌ای انجام داد. صلاح‌الدین استادانی را با پرداخت حقوق مکفی بر این مراکز آموزشی برگماشت. مثلاً به سال ۵۷۲

هجری شیخ نجم‌الدین خبوشانی [قوچانی] (د ۵۸۷هـ) را برای تدریس در مدرسه صلاحیه به کار گرفت و ماهیانه حقوقی بالغ بر چهل دینار به وی اختصاص داد (غنیمه، ۱۳۷۲: ۳۲۵).

از دیگر استادانی که در مدارس صلاح‌الدین تدریس می‌کرده و از مستمری برخوردار بوده‌اند می‌توان از ابوالبرکات حارثی (د ۵۶۲هـ) و عمارت‌الدین قاتب (د ۵۹۷هـ) یاد کنیم. (شلیبی، ۱۳۶۱: ۱۷۶). رضی‌الدین الرحبی هم ماهانه سی دینار از صلاح‌الدین دریافت می‌کرد تا در قلعه و بیمارستان او به درمان پیردازد (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۳۶). گاه به‌جای پول نقد، کمک‌ها به‌صورت غیرنقدی بود. برای مثال در مدرسه قمحیه که توسط صلاح‌الدین احداث شد، به چهار استادی که مسؤولیت تدریس را عهده‌دار بودند، محصول گندم روستای موقوفه در فیوم داده می‌شد و از این جهت مدرسه بدان نام موسوم است (غنیمه، ۱۳۷۲: ۳۲۵).

پس از درگذشت صلاح‌الدین به سال ۵۸۹ هجری رویه اعطای مستمری به استادان توسط سایر ایوبیان ادامه یافت. هرچند برخی اوقات مقدار شهریه کاهش پیدا می‌کرد. به عنوان مثال الرحبی، در زمان عیسی‌بن‌مالک العادل، پانزده دینار دستمزد می‌گرفت (عیسی‌بک، ۱۳۷۱: ۳۶). برخی از متولیان موقوفات هم بنا به مقداری که وقف شده بود، مبالغی را به استادان پرداخت می‌کردند (غنیمه، ۱۳۷۲: ۳۲۵). همانند مدارس مشهور سده‌های قبل، در دوره ایوبیان به‌ویژه زمان صلاح‌الدین، دانشجویان از کمک‌هزینه و امکانات خوابگاه، گرمابه، درمانگاه و بیمارستان برخوردار بودند. بسیاری از دانشمندان همچون علی‌بن‌رضوان (د ۴۶۰هـ) پزشک مصری و نجم‌الدین خبوشانی (د ۵۸۷هـ) فقیه نامور، نمونه‌هایی از دانشجویان تنگدست وفاداری بوده که از خوان نعمت ایوبیان در مدارس برخوردار بوده‌اند (شلیبی، ۱۳۶۱: ۲۳۷). ابن‌جبیر درباره اعطای این کمک‌ها به دانشجویان در مصر می‌نویسد:

«به هر دانشجویی، خانه‌ای برای نشستن، استادی برای آموختن در هر رشته‌ای که می‌خواهد و ماهانه‌ای مرتب برای برآوردن همه نیازمندی‌هایش داده می‌شود. در مدرسه ناصریه که در مصر وسیله صلاح‌الدین ساخته شد، استادان و شاگردان دارای خوابگاه بودند. همچنین کتابخانه و آزمایشگاه در مدرسه وجود داشت» (شلیبی، ۱۳۶۱: ۳۰۰-۲۹۹).

این جهانگرد بزرگ درباره مدرسه اسکندریه هم، چنین عقیده‌ای دارد. ضمن اینکه به وجود گرمابه و بیمارستان و حضور پزشکان برای رسیدگی به حال دانشجویان اشاره کرده است (غنیمه، ۱۳۷۲: ۲۷۲).

۷. منزلت استادان نزد صلاح‌الدین

استادان از منزلت و احترام خاصی نزد سلطان صلاح‌الدین برخوردار بودند. او تا جایی که می‌توانست اسباب معیشت آنها را فراهم می‌کرد. علاقه وافرش به آموزش سبب شده بود که حتی خود در مجالس درس شرکت کرده و از ارباب علم و معرفت توشه برگیرد. سیوطی می‌نویسد:

«صلاح‌الدین با دو فرزند خویش افضل و عزیز برای سماع حدیث خدمت حافظ ابوطاهر سلفی در مدرسه وزیر ابن‌سالار می‌رسیده است.» (غنیمه، ۱۳۷۲: ۱۲۹)

وی زمانی که علی‌بن‌حسن عساکر، یکی از دانشمندان هم‌عصرش، به سال ۵۷۱ هجری از دنیا رفت، برای اکرام و بزرگداشت او به خانه‌اش رفت؛ بر او نماز گزارد و در تشییع جنازه‌اش شرکت کرد (شلبی، ۱۳۶۱: ۱۹۲). توجه فراوان صلاح‌الدین و سایر سلسله ایوبیان و دودمان ممالیک تربیت دانشمندانی را سبب شدند که منشأ اثر برای تمدن اسلامی بود که در آن روزگار به افول می‌رفت. دانشمندانی همچون نویری (د ۵۷۳۳ه)، ابن‌اثیر (د ۵۶۳۲ه)، ابن‌خلکان (د ۵۶۸۱ه)، یاقوت حموی (د ۵۶۲۷ه)، ابوالفدا (د ۵۷۳۲ه)، قلقشندی (د ۵۸۲۱ه)، مقریزی (د ۵۸۴۶ه)، ابن‌نفیس (د ۵۶۸۷ه) و بسیاری از دانشمندان دیگر که در زمینه‌های فقه، جغرافی، فرهنگ و دانشنامه‌نویسی، نجوم، تاریخ و پزشکی صاحب آثاری ماندگار برای جامعه بشری هستند و یا اکتشافاتی را سبب شدند (بورلو، ۱۳۸۶: ۲۴۱ - ۲۴۰). آنها ادیبان و شاعرانی تربیت کردند که کمتر می‌توان هم‌تراز آنان را پیدا کرد. حتی شاعرهایی چون تقیه‌ام‌علی دختر ابوالفرج (د ۵۵۷۷ه) که در ستایش تقی‌الدین عمر، برادرزاده صلاح‌الدین، در بادی امر شعری بزمی می‌سراید و در ادامه شعری دیگر به گونه‌ای رزمی از برایش به نظم می‌کشد (شلبی، ۱۳۶۱: ۲۷۰).

۸. اقدامات نادرست صلاح‌الدین

هرچند این بزرگمرد سهم زیادی در پیشرفت امور نظامی و فرهنگی در مصر و شام دارد اما برخی از اقدامات او پیشینه‌اش را تا حدودی تاریک کرده است. این اقدامات به سبب تعصب و مخالفت او با مذهب شیعه اسماعیلی و تنفر با دودمان فاطمیان بوده است. به برخی اقدامات ناشایست او اشاره می‌شود:

الف. سرکوب شیعیان به‌ویژه شیعیان اسماعیلی؛

ب. عزل قاضیان شیعه و گماردن قاضیان شافعی‌مذهب و اشعری‌عقیده؛

ج. برانداختن اذان شیعه از گلدسته‌ها؛

د. محو آثار، نقوش و نام خلیفگان فاطمی از مساجد جامع (فؤاد سید، ۲۰۰۲: ۸۹).

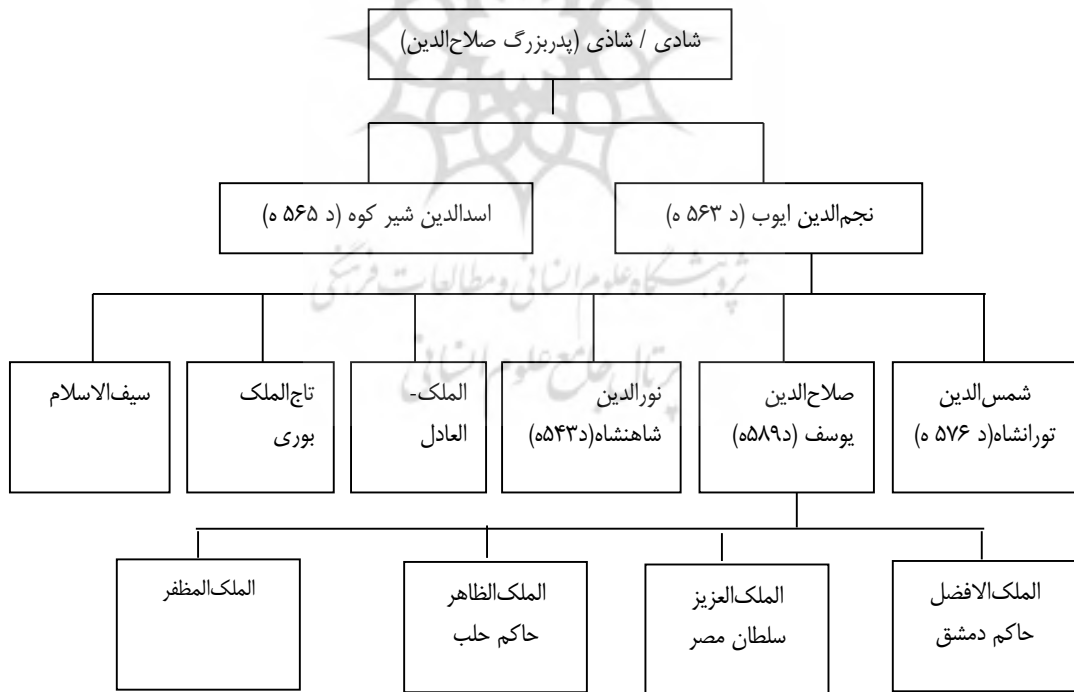
ه. تخریب دارالحکمه یا دارالعلم قاهره که یکی از بزرگترین کتابخانه‌های سرزمین‌های اسلامی جهان بود.^۱ او به‌جای این مؤسسه فرهنگی - آموزشی که به سال ۳۹۵ هجری توسط الحاکم

۱. این کتابخانه حدود ۱/۶۰۰/۰۰۰ کتاب داشته و هدف از تأسیس آن مطالعه، مباحثه و نسخه‌برداری کتاب بوده است. الحاکم این کتابخانه را به تاسی از بیت‌الحکمه بغداد بنا نهاد. در این نهاد، دانشمندان گوناگون تدریس هم می‌کردند. لوازم نوشتاری به صورت رایگان به ارباب رجوع داده می‌شد (زیدان، ۱۳۶۹: ۶۳۶-۶۳۴؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۴۱؛ صفا، ۱۳۷۱: ۱۳۳).

بأمرالله، خلیفه فاطمی، بنیان نهاده شده بود، مدرسه شافعیه را بنا کرد (شلیبی، ۱۳۶۱: ۱۵۸-۱۵۷). انگیزه وی همان سیاست ضد شیعی بود که بیشتر ذکر شد. ظاهر امر نشان می‌دهد که شماری از کتاب‌های این نهاد به حراج گذاشته شده و حدود ۱۰۰/۰۰۰ نسخه از این کتاب‌ها را به دبیر [وزیر] خود، قاضی فاضل بن عبدالرحیم بن علی هدیه کرد که مدرسه فاضلیه را ساخته بود و تعدادی را هم به کتابخانه عمادالدین اصفهانی بخشید (شلیبی، ۱۳۶۱: ۱۶۸-۱۶۴). ابن صوره هم که دلال کتاب بوده است، طی چند سال شماری از آنها را خریداری کرده است (کیلانی، ۱۳۸۷: ۵۰).

۹. نتیجه‌گیری

عصر ایوبیان به‌ویژه زمان امارت سلطان صلاح‌الدین ایوبی، عصر زرین مصر و شام و دوره پیشرفت دانش و فرهنگ بود. در این دوره مؤسسه‌های آموزشی فراوان بنیان نهاده شد. صلاح‌الدین در کنار اقدام‌های نظامی علیه صلیبیان، اقدامات بزرگ علمی و فرهنگی انجام داد و منشأ تحولی شگرف در مصر و شام شد. گاه خود او و فرزندان در جلسه‌های درسی شرکت می‌کردند. امیرزادگان، وزیران و دانشمندان هم در تأسی به وی به ساختن مراکز آموزشی و اختصاص موقوفات برای تأمین هزینه‌های آنها همت گماشتند.

شجره‌نامه صلاح‌الدین ایوبی، منبع: (صلاح‌الدین، نابترین قهرمان اسلام، آلبر شاندرور، صص ۴۶۴-۴۶۳)

منابع

- ابراهیم حسن، حسن (۱۳۷۵)، تاریخ سیاسی اسلام، ترجمه عبدالحسین بی‌ش، تهران: مؤسسه فرهنگی آرایه، چاپ دوم.
- بورلو، ژوزف (۱۳۸۶)، تمدن اسلامی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بوسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۱)، سلسله‌های اسلامی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- پرایس، کریستین (۱۳۶۴)، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ اول.
- حسن، محمد کامل (۱۳۷۸)، صلاح‌الدین ایوبی، ترجمه داوود نارویی، تهران: نشر احسان، چاپ اول.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۶۵)، تاریخ تمدن اسلام، بی‌جا: انتشارات بنیاد، چاپ اول.
- خالدجیده، احمد (۱۴۲۲/۵/۲۰۰۱م)، المدارس و نظام التعليم فی بلاد الشام فی العصر المملوکی، بیروت: المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع، الطبعة الاولى.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹)، کارنامه اسلام، تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.
- زیدان، جرجی (۱۳۶۹)، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- شان‌دور، آلبر (۱۳۷۸)، صلاح‌الدین نابترین قهرمان اسلام، ترجمه عبدالمحمد روح‌بخشان، تهران: انتشارات حروفیه.
- شلبی، احمد (۱۳۶۱)، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- شوول، ژنه ویو (۱۳۷۶)، سلطان صلاح‌الدین ایوبی، ترجمه عباس آگاهی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱)، تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، تهران: مرکز انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
- ضمیری، محمد علی (۱۳۷۴)، تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، شیراز: مرکز انتشارات راهگشا، چاپ پنجم.
- عیسی‌بک، احمد (۱۳۷۱)، تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام، ترجمه نورالله کسائی، تهران: مؤسسه توسعه دانش و پژوهش ایران، چاپ اول.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۷۲)، تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسائی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- فؤاد سید، احمد (۲۰۰۲)، تاریخ مصر الاسلامیه زمن سلاطین بنی‌ایوب، قاهره: مکتبه مدبولی، الطبعة الاولى.
- کونل، ارنست (۱۳۶۸)، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، مشهد: انتشارات توس، چاپ سوم.
- کیلانی، ماجدعربان (۱۳۸۷)، سیر آرای تربیتی در تمدن اسلامی، ترجمه، نقد و اضافات بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم.

مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی بن عبدالقادر بن محمد، (بی‌تا)، الخطط المقریزیه مسماه بالمواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، بیروت: دار احیاء العلوم.
هوغ، ج و هانری مارتن (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه پرویز ورجاوند، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Research Article

The role and influence of Saladin Ayubi in the educational progress of Egypt and the Levant

Hassan Fazl¹

Date of received: 2023/05/31

Date of Accept: 2023/07/11

Abstract

Saladin Ayubi is one of the great Muslim commanders. He has not only emphasized the military aspect, but also paid attention to the development and expansion of cultural and scientific affairs. The conquest of Jerusalem and the expulsion of the Crusaders are among his military actions. On the other hand, he founded dozens of educational centers, including mosques, schools, hospitals, and monasteries, with the help of Khwaja Nizam-ul-Molk Tusi and Nuruddin Zangi. He established numerous schools such as Nasiriyah, Qomhiyah and Sufiyya in Egypt and two Salahiyah schools in Damascus and Jerusalem and other educational institutions and determined endowments for each of them to provide teachers' salaries and students' allowances, accommodation, food, treatment and even provide Free writing software has brought about a tremendous change in education and its systematization. Following him, his relatives and courtiers started building educational institutions and endowed them with sufficient income such as shops, hot springs and agricultural lands. This approach worthy of Salah al-Din Ayyubi and his family became the basis for the training of many scientists in the educational institutions built in Egypt and the Levant. In this article, the author aims to explain and clarify the educational actions of Saladin Ayyubi in a descriptive way and using written sources.

Keywords: Salah al-Din Ayubi, educational institutions of Egypt, educational institutions of the Levant.

Citation (APA 6th ed. / APSA)

Fazl, Hassan (Fall 2023). "The role and influence of Saladin Ayubi in the educational progress of Egypt and the Levant". *Quarterly Journal of Research in History, Politics and Media*. Vol. 6, Num. 3, S.No. 23, pp. 15 - 40.

¹. PhD student of History and Civilization of Islamic Nations, visiting lecturer at Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran. email: hf_1967_t@yahoo.com

Copyright © 2010, KSSI (Karimeh Strategic Studies Institute Of Shiraz). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material.

Resources

- Borlow, Joseph (2006), *Islamic Civilization*, translated by Asadullah Alavi, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (in Persian)
- Bosworth, Clifford Edmond (1371), *Islamic Dynasties*, translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (research).
- Connell, Ernest (1368), *Islamic Art*, translated by Hoshang Taheri, Mashhad: Tos Publishing House, third edition.
- Ebrahim Hassan, Hassan (1375), *Political History of Islam*, translated by Abdul Hossein Binesh, Tehran: Arayeh Cultural Institute, second edition.
- Fouad Seyed, Ahmad (2002), *History of Misr al-Islamiyya in the Age of Sultans of Bani Ayyub*, Cairo: Madbouli School, first edition. (in Persian)
- Ghanimeh, Abdur Rahim (1372), *History of Great Islamic Universities*, translated by Nurullah Kasai, Tehran: Tehran University Press, second edition.
- Halabi, Ali Asghar (1365), *History of Islamic Civilization*, Bija: Foundation Publications, first edition. (in Persian)
- Hassan, Mohammad Kamel (1378), *Salah al-Din Ayubi*, translated by Davoud Naroi, Tehran: Ehsan publishing house, first edition.
- Hogue, J. and Henry Marten (1375), *Architectural Art Stylogy in Islamic Lands*, translated by Parviz Verjavand, Tehran: Scientific and Cultural, second edition.
- Issabek, Ahmad (1371), *History of Hospitals in Islam*, translated by Noorullah Kasai, Tehran: Institute for the Development of Knowledge and Research of Iran, first edition.
- Khalidjideh, Ahmad (1422 AH/2001 AD), *Al-Madaris and the Education System in the Levant in the Mamluk Era*, Beirut: Al-Mastiseh Al-Jamiyeh for Studies and Publishing and Al-Tawzi'ah, first edition.
- Kilani, Majd Arsan (1387), *The course of educational opinions in Islamic civilization, translation, criticism and additions by Behrouz Rafiei*, Qom: Hozha and University Research Center, second edition.
- Moqrizi, Taqi-eddin Ahmed bin Ali bin Abdul Qadir bin Muhammad, (Bita), *Al-Shaqtar Al-Muqariziyyah, Masmah Bal-Mo'aaz and Al-Sagha*, Bizkar Al-Shaqtar and Antiquities, Beirut: Dar Ihya Al-Uloom.
- Price, Christian (1364), *History of Islamic Art*, translated by Masoud Rajab Niya, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Safa, Zabihullah (1371), *History of Intellectual Sciences in Islamic Civilization*, Tehran: Tehran University Press, 4th edition. (in Persian)

- Shandor, Alber (1378), Saladin, the purest hero of Islam, translated by Abdul Mohammad Roohbakhshan, Tehran: Harufiyeh Publications.*
- Shelbi, Ahmed (1361), History of Education in Islam, translated by Mohammad Hossein Saket, Tehran: Farhang Islamic Publishing House.*
- Shovel, Genevieve (1376), Sultan Salahuddin Ayyubi, translated by Abbas Sahimi, Mashhad: Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute, first edition.*
- Zamiri, Mohammad Ali (1374), History of Education in Iran and Islam, Shiraz: Rahgosha Publications, fifth edition. (in Persian)*
- Zarin Koob, Abdul Hossein (1389), Karnameh Islam, Tehran: Amir Kabir, 14th edition. (in Persian)*
- Zidan, Jerji (1369), History of Islamic Civilization, translated and written by Ali Javaherkalam, Tehran: Amirkabir.*

پروفیسر کاہنشاہ علوم اسلامی و مطالعات اسلامی

برائے اعلیٰ تعلیم اسلامی